

досить розповсюдженим явищем, то падіння Берлінської стіни стало символом краху не лише комунізму, але й гальмування екуменізму у Центральній та Східній Європі. Прикладом для ілюстрації може слугувати Югославія. З 1974 р. до 1990 р. у Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія відбулося дев'ять академічних зустрічей між католицькими та православними богословами. На цих зустрічах, які проходили у Словенії, Хорватії та Сербії, обговорювалися питання хрещення, причастя, літургії, евангелізації та проблем церкви у сучасному світі. Хорватські релігієзнавці помітили, що цей діалог позитивно вплинув на розвиток екуменічного руху в цілому. Однак, розпад Югославської федерації та місцеві громадянські війни перервали екуменічні відносини у регіоні, зокрема у Хорватії¹⁴.

Таким чином, маємо констатувати, що хоч стан розвитку демократії та економіки і має вплив на рівень екуменічних відносин, проте зміна політичних режимів та економічної системи (якими б вони до цього не були) має негативні наслідки для екуменізму. Це є справедливим також і для України: попри загальносвітові тенденції до інтеграції та зближення християн у межах екуменічного руху, у нашій державі на початку 90-х років ХХ ст. спостерігалися протилежні процеси – дезінтеграція у православному середовищі й конфлікти між католиками та православними.

*В. Кузев** (м. Київ)

ПРОБЛЕМА ЗЛА В КАБАЛІСТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Відповідь на питання «unde malum?»¹⁵ ніколи не була простою в монотеїстичному богослов'ї. У намаганні зрозуміти це питання, кабалістична традиція будувала складні системи. В межах даної роботи ми не претендуємо на їх докладний розгляд. Стислий огляд цієї проблематики ми проведемо насамперед для з'ясування сутнісної основи, на якій будується витлумачення походження зла та його проявів у межах зазначеного релігійно-філософського дискурсу.

Каббала протягом свого формування зазнала впливу грецької філософії, гностичної думки і християнства. Кожна з цих традицій внесла в кабалістичну теорію свій елемент, що позначилося певним чином і на розумінні сутності зла. При цьому слід взяти до уваги, що і в середині самої кабалістичної традиції

¹⁴ Див.: Duvnjak N., Relja R. Obstacles and Incentives for Ecumenical Relationships between Catholics and Orthodox in Croatia after 1990 // Religion in Eastern Europe.- 2002.- Vol. XXII.- №4.- P. 24-46.

* Кузев В.В. – аспірант Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

¹⁵ unde malum? (лат) – звідки зло?

існувала не одна гіпотеза для з'ясування суті цього явища, які відрізнялися в певних своїх аспектах.

Найбільш поширене пояснення – теорія кліпот. В широкому сенсі в каббалі - це сили, що не дають духовній сутності нашого світу злитися с Першопричиною. Весь матеріальний світ, можна сказати, складається з кліпот, що містять в собі духовний зміст.

Ці «шкаралупи» вважаються відходами при створенні світу в іудейських космологічних теоріях. Існує кілька версій походження і розташування «шкаралуп». З одних випливає, що кліпот утворилися в результаті «розбиття посудин» або «перетину потоків», внаслідок чого первинна істота Адам скоїла перший гріх, відділивши небо від землі, що викликало відокремлення Древа пізнання Добра і Зла від Древа Життя. Божественною волею були утворені всі сефірот (сукупність Божественних еманцій) Древа Життя, але процес відбувався настільки інтенсивно, що ці «посудини» в той же момент розбилися, виливши надлишок світла. Це світло перетворилося в викривленні кліпот, котрі можна порівняти зі світовим злом. «Шкаралупи» представляються зазвичай як деструктивні, егоїстичні і певною мірою жінкоподібні елементи створеного світу. (В кабалістичній традиції підкреслювалося демонічне начало в жінці; важливою рисою кабалістичної символіки являється те, що жіноче начало асоціюється не з атрибутом ніжності, а з атрибутом суворого суду. Демонічне є породженням жіночої сфери, вказує Шолем Гершом [Гершом Ш. Основные течения в еврейской мистике. В 2-х т.- Иерусалим, 1993.- Т. 1.- С. 65-66]). Кліпот є темна сторона, тінь руйнування, котру відкидає Світло. «Шкаралупи» асоціюються зі світом Ассія (Матеріальний Світ, Проявлений Світ). Згідно з іншою версією, вони є корені Древа, що виростили зі сефіри Малкут. Кожній сефірі відповідає певна «шкаралупа» і певні демонічні сутності. Проте такий взаємозв'язок не визнавався всіма кабалістами. Луріанська каббала часто згадує кліпот як носіїв зла, котрі мають бути приведені до покори за допомогою приписів Тори, але вона, зазвичай, не наділяє кліпот власними іменами. Таке ототожнення проводиться у книзі «Сефер карнаїм» (Книга променів) (1709).

Автор книги «Зогар» розглядає різноманітні форми зла (як нам видається у дечому ця класифікація збігається з поглядами Ляйбніца в його «Теодицеї»): метафізичне зло, як недосконалість всього сущого, фізичне зло – існування страждання у світі та моральне зло. Ці форми становлять єдність. Іноді зло ототожнюється з метафізичною сферою темряви та спокуси, що існує незалежно від гріховності людини. Інший варіант теорії – гріховність людини актуалізує потенційне зло, спричиняє відривання зла від Божественного начала. Але першопричина зла (чи того, що може сприйматися людиною як таке) міститься в одній з маніфестацій Божества. У даному моменті ці теорії узгоджуються. Для послідовно моністичних систем кінцева причина будь-якого явища може бути лише одна. І це – Першопричина. У «Зогарі» зло пов'язується з проявленням Бога, або з однією з його сефірот. Допоки сукупність Божественних потенцій становить гармонійне ціле, при якому існує рівновага між Божественними атрибутами, кожен з них функціонує і проявляє себе відповідним

чином. «Це вірно і у відношенні якості суворої справедливості, суворості і суду, що твориться в Бозі і Богом, котра служить першопричиною зла. Гнів Бога, що символізується його лівою рукою, знаходиться у внутрішньому зв'язку з його якістю милосердя та любові, що означені його правицею. Одна якість не може проявитися, не торкаючи іншу. Таким чином, якість суворого Суду являє собою велике полум'я гніву, що горить у Бозі, але воно завжди урівноважується його милосердям. Коли припиняється цей ... вплив..., тоді вона відділяється від Бога взагалі і преобразиться в цілковите зло, в геєну і похмурий образ Сатани» [Там само.- Т. 2 - С. 48]. Питання, що, власне, викликає цей процес, автор «Зогару» та інші кабалісти залишають не до кінця з'ясованим. Зло має розумітися як в принципі незалежне від людини явище, яке іманентно присутнє в актуалізованій божественній сутності. При цьому, як пояснює Ш. Гершом, «все бісівське входить своїми коріннями в таємницю Бога» [Там само.- С. 48]. Разом з тим, зло не містить життя саме в собі, його оживляє лише промінь світла, що виходить зі святості Бога. Іскра божественного світла горить і в демонічних істотах, представниках іншого або «лівого» боку. Вона дає демонам життєву силу. В середовищі кабалістів склалися дві основні думки щодо того, який вплив зумовлюють ці «іскри» на сили зла, у котрих вони перебувають. За однією, наявність доброго начала з часом допоможе злу виправитися й повернутися до вищого джерела всього буття. Згідно з іншою позицією, Божественне світло поглинається темрявою і дозволяє їй боротися з тими, хто слідує шляхами Творця.

За гіпотезою, яку висунув Йосеф Гікатила (1248 – біля 1325), зло являє собою незаконне вторгнення в божественну сферу світла і стає злом тому, що дещо, добре на своєму місці, намагається заволодіти місцем, для якого воно не призначено.

Відомий представник кабалістичної традиції Моше Кордоверо (XVI ст.) не наділяє зло субстанційними якостями. Воно нібито виникає на останньому етапі еманції, внаслідок максимального зменшення сили божественного світла. При цьому народжується те, що розцінюється людиною як зло, але, як вважається, що воно не має самостійної сутності. На глибинному рівні корінь його криється в світі світла і добра.

Намагання пояснити зло присутні і в концепції «цимцум» (tzimtzum) Іцхака бен Соломона Лурії (1534 – 1572). За цією концепцією, Бог, аби звільнити місце для власної маніфестації, заради здійснення процесу актуалізації своїх потенцій, входить в себе самого, занурюється в глибини власного буття. Лише після цього можливе його розгортання у якості Бога-творця. До того як відбувся цимцум, субстанція Божества містила у собі не лише якості любові та милосердя, а й атрибут «Дин» – якість Божественної суворості, яка пов'язується зі злом. До еманції цей Shoresh ha-din («корінь суворого суду») – лишався не проявленим і розчинявся в Божественній любові. В цимцум «Дин» проявляється зі всією певністю. Концепція цимцум має ще один наслідок, на що вказує Д.Б. Рассел: оскільки Бог втягнувся у себе аби дати місце творінню, створений світ страждає

від неповноти Божества [Рассел Д.Б. Сатана. Восприятие зла в ранней христианской традиции.- СПб., 2001.- С. 28].

Розглянуті теорії дають можливість зробити висновок, що зло в кабалістичній традиції не пояснюється як наслідок діяльності демонів, або інших первинних злих сил. Хоча демонічні сутності асоціювалися зі злом, як ми це продемонструємо нижче, містики каббали були схильні, у відповідності з моністичним принципом, локалізувати зло у самому Творці: у вищому сенсі корінь зла знаходився в Бозі.

На нашу думку, при аналізі теорії виникнення зла в релігійній традиції слід звернутися і до його безпосередніх проявів, до аспекту персоніфікованого зла (демонічних сутностей) і дослідити, як ця закорінена в багатьох релігійних системах ідея відображена в даній.

У питанні про злих духів кабала спирається насамперед на сакральні тексти іудаїзму. У Танахі цій темі приділяється мало уваги, так само, як і в Єрусалимському Талмуді, Вавілонський же Талмуд більше зосереджений на демонічних персонажах. Інший корпус текстів – роботи самих кабалістів, деякі з котрих спеціально присвячені цьому аспекту віровчення. Як приклад приведемо книги «Ха-мал'ах ха-мешив» («Відсутній ангел») Йосифа Тайтацаку з Салонік (XVI ст.), в якій викладена детальна кабалістична система демонології, та «Сефер карнаім» («Книга променів») Шимшона з Острополя (помер у 1648 р.).

Для нашої теми актуальним видається не здійснювати перелік численних злих духів традиції та їх функції (хоча в деяких випадках подібна інформація допомагає повніше репрезентувати основну лінію дослідження), але більше зосередитися на морально-етичному статусі та ролі демонічних сутностей у питанні існування зла в кабалістичній доктрині. Дослідженні нами джерела дають можливість стверджувати, що для єврейської релігійної думки загалом характерна позиція, за якою демони не розглядаються як однозначно злі (сутнісно) істоти. Ця позиція проявлена як у фольклорі, так і в положеннях віровчення. Нижче ми наведемо приклади, які засвідчують цю тезу. Ми вважаємо, що іудейська демонологія загалом та кабалістична традиція зокрема розглядає демонів насамперед у якості ангелів – обвинувачів та езекуторів. Обвинувачі («категори») призначені ставити єврея перед «нісайон» - випробуванням вірності Богу. В хасидських джерелах подібні погляди наявні у розповсюджених сюжетах про ангелів покровителів народів світу, котрі постійно звинувачують євреїв перед Творцем і намагаються розлучити його зі своїм народом.

З розвитком інфернологічних уявлень іудеїв стародавній Шеол (у розумінні загального місця перебування всіх померлих, подібному на аналогічні уявлення греків та вавілонян) перетворюється на місце мук, подібне до християнського пекла. Тому основна функція ангелів-карателів полягає у спричиненні мук грішникам у пеклі. Кожен з відділів пекла має свого головного демона. Він передає грішні душі в руки цих ангелів і вказує тривалість та характер мук, що належить прийняти кожній душі. Брайта «Геєном» (доповнення до Мішни) детально змальовує як влаштоване пекло. Там течуть ріки вогню, а в

Шеолі, найглибшому рівні, містяться також відділення з градом, снігом, щілини наповненні отруйними скорпіонами. Демони-кати чергують різні види покарань - то вміщують душі у вогняні ріки, то виставляють їх під град, то в щілини зі скорпіонами. Певні місця пекла призначені для покарання ангелів, що відпали від Бога. Головним розпорядником пекельних покарань у кабалістичній традиції виступає Дума. В деяких джерелах (наприклад, «Зогар»), він вважається правителем усіх кліпот і князем пекла. Ім'я його походить від слова «дмама» - мовчання; він символізує мовчання могили. Про нього є згадка в Псалмах: «Не мертві хвалитимуть Господа, і не ті, що сходять до Думи» (Пс. 113:25)¹⁶. Дума також пекельний суддя. Коли душа сходить до його володіння, то він уважно вивчає її гріхи, а потім вирішує, які покарання вона мусить терпіти. У нього, однак, немає влади наблизитися до тих, хто зберіг священний завіт. Як оповідає «Зогар», коли цар Давид згрішив, узявши собі дружину Урії, Дума явився виконати свій обов'язок і забрати душу царя з собою. Однак, Бог втручається і виступає в ролі адвоката на цьому суді. У даному уривку (Зогар 1,8а-9а) Дума показаний як ангел покарання. Хоч він і бажає забрати душу Давида до пекла, він не сміє здійснити це допоки не отримає законного права.

Отже, пекельні духи не наділені самостійністю і зло, яке вони чинять щодо грішників, є справедливим покаранням і, очевидно, частина Божого плану.

В цілому в іудаїзмі, особливо постбіблійному, демони не завжди виступають як зло. В деяких легендах Асмодей часто допомагає євреям, вільно чи невільно виступаючи на їх боці. Демон Кафцефоні разом зі своєю дружиною Маїтбаель іноді допомагає людям звільнитися від переслідування інших демонів. Ще одна позитивна властивість демонів – передбачення майбутнього, котре можна довідатись від них. В каббалі такі дії не розглядалися як відступництво від Бога. Єврейські кабалісти-практики викликали згадане демонічне подружжя, аби дізнатись від них майбутнє.

Злий дух із залу Ворожості на ім'я Афріра спричинює безпліддя Землі. «Однак в єврейській традиції навіть найбільш шкідливі персонажі можуть нести в собі корисні якості – і Афріра пов'язаний з тією землею з підлоги Єрусалимського Храму, котру замішують у воду, яку дають пити «соте» - жінці, яка підозрюється в подружній зраді» [Рыбалка Р. Энциклопедия еврейской демонологии.- <http://abovo.net.ru/book/98497>].

Таке сприйняття демонів пов'язане з їх розумінням як іманентного недоліку світобудови, невід'ємного від будь-якого світотворення. Цей дефект необхідно утворюється при даному акті. Система кліпот, з якою ототожнюються нечисті духи, відіграє функцію одного з чинників світового балансу в Універсумі. Для того, аби світ не повернувся в своє початкове положення (до Бога), необхідні оболонки, які оточують і затемнюють Божественне світло. Ми допускаємо, що саме погляд на зло і демонічне царство як на необхідні елементи Всесвіту, як на (в кінцевому розумінні)

частку самого Бога, привели деяких кабалістів до визнання теорій та практик, що можуть бути охарактеризовані як жертви демонічним силам. Так, згідно з книгою «Зогар», у всіх жертвоприношеннях Храму була частина, яка призначалася для сил темряви. Страждання Йова трапилися з ним тому, стверджує «Зогар», що він цілком віддалився від зла і не віддавав йому належної частки при богослужінні; після загибелі Храму слід задобрювати темні сили, мислено посилаючи їм блага при вечірній молитві. Подібні приписи щодо примирення зі злими силами шляхом жертв і молитов зустрічаються також в творах Моше Кордоверо та Геле-Раза. Подібні практики носили таємний характер і застосовується окремими адептами в містичних ритуалах.

У наступному пункті нашого аналізу ми розглянемо доктрину «гілгул» (єврейська назва метемпсихозу) та вірування, пов'язані з «диббуком» у їх відношенні до проявів зла. В єврейській традиції «диббук» (множ. – «диббуком») – злий дух, котрий вселяється в тіло людини і викликає затмарення розуму. Вірування у «диббук» є, вірогідно, продуктом злиття вчення про переселення душ та традиційних уявлень стосовно одержимості злими духами. Оповіді про вселення злого дух розповсюджуються ще за епохи Другого Храму. Часто їх можна зустріти також в талмудичній літературі та мідрашах. Ми вважаємо, що ці розповіді, а також вчення про так званий «іббур» (буквально «вагітність» - тимчасове проникнення злого духа в тіло людини), злилися з вченням про метемпсихоз та зі звичним для багатьох народів повір'ям, згідно якого душі непохованих мерців стають демонами. Наслідком синтезу зазначених уявлень став синкретичний за походженням образ диббука. Термін «диббук» з'являється в єврейській літературі з XVII ст., але відомості про вигнання з людини сутності, яка може бути ідентифікована з цим поняттям – з 1560 р. Вперше це слово стає відомим в середовищі польських та німецьких євреїв XVII ст. і фігурує переважно в розмовному стилі мовлення. Синкретичний характер формування даного уявлення позначився і на певній невизначеності у розумінні сутності цього персонажа: «диббук» розглядається то як душа запеклого грішника, яка втратила через важкість гріхів здатність до переселення, то як демон. В ролі «оголеної душі» диббук шукає пристановища у тілах живих. За повір'ями, диббук вселяється в тіла людей, що скоїли таємний тяжкий гріх. Так, відома історія про дух людини, котра вбила пророка Захарію в одному з минулих перевтілень, за це вона розплачувалася жахливою смертю. У традиції іудаїзму гілгул вважається формою покарання за гріхи. Душа грішника, часто самогубця, призначається певний час блукати по світу; при цьому вона може вселитися в живу людину, потіснивши її власну душу. Людина за таких обставин впадає в стан, що може бути ототожнений з демонічною одержимістю: починає говорити чужим голосом, не впізнає своїх близьких, впадає у божевілля [Носенко Е. Э. Представления евреев о демонах, злых духах и прочей нечистой силе // http://pryahi.indeep.ru/witchcraft/judean_demonology.html].

¹⁶ «Дума» іноді замінюється на «місце мовчання» (пор. з перекладом І.Огієнка).

Каббалісти дещо переосмислили роль гілгулу в своїй системі. Згідно деяким теоріям, дихання Бога, що міститься в людині, проходить через різноманітні втілення у всіх чотирьох світах («оламот») і, очищене від скверни, повертається до Бога. Таким чином, переселення душ стало розглядатися не лише як покарання, а і як можливість виконати свою мету та виправити помилки і гріхи минулих життів.

Кабалістична доктрина тією чи іншою мірою вплинула на основні різновиди іудаїзму. Зокрема, хасидизм перейняв чимало кабалістичних концепцій. Якщо в легендах про деяких злих духів ми вбачаємо явний антропоморфізм (Асмодей п'яніє від випитого вина, демони одружуються, розмножуються, їдять, п'ють, вмирають, при цьому тіло демона може видавати при розкладанні сильний сморід, і т. ін.), то у сприйнятті не-євреїв спостерігається навпаки – демонізація, пряме чи опосередковане асоціювання їх зі злостою стороною буття. Ця тенденція намічається в Талмуді і виявляється в більш пізньому іудаїзмі. У Талмуді зазначається, зокрема, наступне: «Всі ви, євреї, люди, а інші народи не люди, оскільки їх душі походять від злих духів, тоді як душі євреїв походять від Святого Духу Божого»; «Самі євреї достойні назви людей, а гої, що походять від злих духів, мають лише право називатись свинями» (Comment sur le Pentat., folio 14 a; Jalqut Reubeni, folio 10 b) [Цит. за: Бренье Ф. Евреи и Талмуд.- М., 1994.- С. 82]. Подібні погляди на суть іновірців розділялися і представниками постталмудичної релігійної думки. Так, в ранньому хасидизмі питання про сутність не-євреїв розглядається в контексті загального вчення про сила зла що існують та діють в світі. Шнеур Залман з Ляд писав: «Душі народів, які поклоняються ідолам, походять від нечистих кліпот, у котрих цілком відсутнє добро» [Цит. за: Туров И. Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением – К., 2003.- С. 125-126]. Таким чином, душі народів світу є породженням сил зла. Вони ворожі євреям і постійно намагаються звернути їх зі шляху істинного або й повністю їх знищити.

Намагання довести ідею монотеїзму до логічної завершеності призводить до визнання положення про абсолютну кінцеву причину всього сущого, включаючи зло (ми вживаємо термін «зло» як в значенні «не-добро», заперечення добра, так і в сенсі інструментального добра). Монотеїстична традиція іудейської релігії не могла допустити існування суперника Бога, подібного до Диявола в християнстві. В іудейських текстах висувається поняття єдиного Бога, творця світу і всього сущого. Він творить добро і те, що людина сприймає як зло.

Можна визначити, що в кабалістичній доктрині спостерігається чітка тенденція приписати існування зла не демонічним персонажам, як це спостерігається в системах де сильний дуалістичний елемент, але безпосередньо самому Творцю. Бог в даній інтерпретації є ініціатором як добра, так і зла, і поєднує в собі ці елементи. Така трактовка взагалі характерна для містичних віровчень. Саме ці тенденції, як нам бачиться, були прийняті сучасним іудаїзмом.

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ: ВІД МОНОПОЛІЗМУ ДО КРИЗИ

Теорія секуляризації належить до таких продуктів інтелектуальної діяльності, які визначають розуміння релігії, її статус в суспільстві та зміни, що відбуваються у відношеннях між вірою і невір'ям, між церквою і державою, протягом доволі тривалого часу. Ця теорія, конституюючись в США в середині ХХ ст., віднайшла багато послідовників як в Америці, так і в Європі, навіть в СРСР. Її обґрунтованість і цілісність, доказовість і очевидність не викликала жодних сумнівів ні у вчених, ні у релігійних і державних діячів. Було зрозуміло: суспільство звільнюється від впливу релігії і церкви, стрімко секуляризується, що невідворотно призведе до перетворення релігії на маргінальне явище, а з часом – до її згасання. Але передбачення, які робилися із безальтернативною впевненістю, не справилися, як це показав розвиток релігійного середовища на кінець ХХ і початок ХХІ століття. Релігія не тільки не втратила свого значення для сучасної людини, але й активно повертається в публічну сферу. У відповідності до таких об'єктивних змін теорія секуляризації зазнає істотних трансформацій, еволюціонізуючи від монополізму, який вона мала майже півстоліття, до кризи, а зрештою і до свого антиподу – теорії десекуляризації.

Перед засновниками теорії секуляризації поставало багато проблем та питань, які потребували концептуального осмислення. Перш за все потрібно було визначити, що таке секуляризація, дослідити взаємозв'язок секуляризації та модернізації, виявити причини появи й основні тенденції розвитку та перспективи процесу секуляризації. Вчені зацікавилися, чи є процес секуляризації незворотним, чи ті зміни в суспільстві, що призвели до зниження ролі релігії в житті суспільства, свідчать про наближення повного зникнення релігії тощо. Найвідоміші дослідники секуляризації, вирішуючи конкретні проблеми, сформулювали такі підходи, які стали визначальними в розвитку всієї соціології релігії як в США, так і в Європі. Важко перерахувати кількість праць по секуляризації, які з'явилися в світі за останні 50 років. Але науковий інтерес до секуляризаційних процесів не зменшився, про що свідчать різні бібліографічні показники, бібліотечні каталоги. Знайомство з останніми дає підстави автору стверджувати: теорія секуляризації утримує в собі безліч субтеорій, підходів, концепцій, систем аргументацій. Але все це багатоманіття можна класифікувати у такі смислові формулювання: 1) секуляризація як занепад релігійних вірувань та практик; 2) секуляризація як диференціація світських сфер від релігійних інституцій і норм; 3) секуляризація як маргіналізація релігії винятково в приватній сфері або "віра без належності" та 4) секуляризація як заміщувальна релігія або "належність без віри".

* Швалагіна К.І. – магістр релігієзнавства, викладач Українського гуманітарного інституту.